

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه هنر اصفهان

دانشکده مرمت

گروه باستان‌شناسی

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته باستان‌شناسی گرایش تاریخی

بررسی باستان‌شناختی نقوش حیوانی در مهرهای ساسانی مجموعه‌ی نیری (موزه ملی ایران)

استاد راهنما:

دکتر ناصر نوروززاده چگینی

استاد مشاور:

دکتر محمد مرتضایی

پژوهشگر:

زهره عباسی شهرستانکی

شهریورماه ۱۳۹۰

اظهار نامه دانشجو:

اظهار نامه دانشجو:

موضوع پایان نامه: بررسی باستان‌شناختی نقوش حیوانی در مهرهای دوره‌ی ساسانی مجموعه‌ی نیری (موزه ملی ایران)

استاد راهنما: جناب آقای ناصر نوروززاده چگینی

اینجانب زهره عباسی شهرستانکی دانشجوی دوره کارشناسی ارشد رشته باستان‌شناسی گرایش تاریخی دانشکده مرمت دانشگاه هنر اصفهان به شماره دانشجویی ۸۷۱۱۲۰۸۱۰۵ گواهی می‌نمایم که تحقیقات ارائه شده در این پایان نامه توسط شخص اینجانب انجام شده و صحت و اصالت مطالب نگارش شده مورد تأیید می‌باشد و در موارد استفاده از کار دیگر محققان به مرجع مورد استفاده اشاره شده است. به‌علاوه گواهی می‌نمایم که مطالب مندرج در پایان نامه تاکنون برای دریافت هیچ نوع مدرک یا امتیازی توسط اینجانب یا فرد دیگری ارائه نشده است و در تدوین متن پایان نامه چارچوب مصوب دانشگاه هنر اصفهان را به‌طور کامل رعایت کرده‌ام.

کلیه حقوق مادی مترتب بر نتایج مطالعات، ابتکارات و نوآوری های ناشی از تحقیق، همچنین چاپ و تکثیر، نسخه برداری، ترجمه و اقتباس از این پایان نامه کارشناسی ارشد، برای دانشگاه هنر اصفهان محفوظ است.
نقل مطالب با ذکر منبع بلامانع است.

دانشگاه هنر اصفهان
دانشکده مرمت
گروه باستان‌شناسی

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته باستان‌شناسی گرایش تاریخی خانم زهره
عباسی شهرستانکی
با عنوان:

بررسی باستان‌شناختی نقوش حیوانی در مهرهای ساسانی مجموعه نیری (موزه ملی
ایران)

ارایه شده به مدیریت تحصیلات تکمیلی دانشگاه به عنوان بخشی از فعالیتهای تحصیلی لازم برای درجه‌ی
کارشناسی ارشد که در تاریخ..... توسط هیأت داوران زیر بررسی و با نمره.....درجه
..... به تصویب نهایی رسید

- ۱- استاد راهنمای اول پایان نامه آقای دکتر ناصر نوروززاده چگینی با مرتبه علمی ..... امضا
- ۲- استاد مشاور اول پایان نامه آقای دکتر محمد مرتضایی با مرتبه علمی ..... امضا
- ۳- استاد داور داخل گروه آقای دکتر ..... با مرتبه علمی ..... امضا
- ۴- استاد داور خارج از گروه آقای دکتر ..... با مرتبه علمی ..... امضا

مهر و امضای مدیر گروه

سپاسگزاری:

ابتدا سپاس از ایزد یکتا که به لطف خویش مرا در مسیر رسیدن به رویایم یاری داد و سپس ممنون راهنمایی و محبت‌های استاد بزرگوارم جناب آقای ناصر نوروززاده چگینی هستم که زحمت راهنمایی بنده را در نوشتن این پایان‌نامه به عهده‌داشتند و مرا عمری مدیون بزرگواری خود نمودند. از خدای خود می‌خواهم که سعادت جبران زحمات و محبت ایشان را به من ارزانی دارد. از جناب آقای دکتر محمد مرتضایی استاد مشاور و استاد گرامی‌ام آقای دکتر صالحی کاخکی مدیر محترم گروه باستان‌شناسی دانشگاه هنر اصفهان که در جهت ارتقاء این رشته در این دانشگاه نهایت تلاش خود را به کار گرفتند کمال سپاسگذاری را دارم. در پایان از خانم باصری مسئول بخش مهر و سکه موزه ملی ایران و کارکنان محترم کتابخانه موزه که از هیچ کمکی دریغ نکردند و دیگر دوستانی که مرا برای همیشه ممنون خود ساخته‌اند تا یادشان را در خاطر برای همیشه عزیز و محترم بدارم بی‌اندازه سپاسگذارم و بهترین‌ها را برایشان آرزو دارم.

تقدیم به:

فرشته‌ای که مرا باور داشت

چکیده:

باتوجه به اهمیت مهرهای ساسانی که جزء اسناد و مدارک اصیل و دست‌اول محسوب می‌شوند، مطالعه‌ی جامع درمورد آنها امری ضروری و اجتناب‌ناپذیر است. هنر دوره‌ی ساسانی از هرمنظری که بررسی شود دریچه‌ی تازه‌ای برگستره‌ی دانش باستان‌شناسی می‌گشاید و جنبه‌های مختلف زندگی این دوره را نشان می‌دهد.

هنر مهرسازی و حکاکی نقوش روی مهرها که هنری قدیمی محسوب می‌شود در دوران ساسانیان اهمیت ویژه‌ای یافت. نقوشی که بر این سنگ‌ها حک شده، برخاسته از باور مردم آن روزگار است و اعتقادات مذهبی و اسطوره‌ای و باورهای عامیانه ساسانیان را منعکس می‌کند. همین‌طور کاربرد این مهرها به‌عنوان تضمین سندهای اقتصادی و اداری و احکام حکومتی از طریق گل‌مهرهای کشف شده از برخی محوطه‌ها به اثبات رسیده‌است. این مهرها توسط اقشار وسیعی از مردم از جمله درباریان، کارگزاران دولتی، روحانیون، بازرگانان و غیره استفاده می‌شدند و اطلاعاتی درمورد شیوه‌ی روابط اجتماعی و اقتصادی بین مراکز گوناگون شاهنشاهی به‌دست می‌دهند. هم‌چنین این نقوش -که سبک‌های متفاوتی را در کنده‌کاری نشان می‌دهند- نشان‌دهنده‌ی پیشرفت هنر و فن‌آوری این دوره در زمینه‌ی تراش سنگ‌ها و حکاکی روی آنهاست.

مهرهای ساسانی اگر دارای کتیبه‌ای با نام و عنوان صاحب مهر باشند تا حدودی رابطه نقش با جایگاه اجتماعی فرد را مشخص می‌کنند.

روش‌های گوناگونی مانند، بررسی جنس و شکل مهر، کتیبه‌شناسی، خط‌شناسی و مطالعه نقوش به‌ویژه نقوش حیوانی، جهت مطالعه و پژوهش درمورد مهرهای این دوره وجود دارد. تحقیق پیش رو به روش مطالعه تطبیقی و کتابخانه‌ای با استفاده از عکس تعدادی از نقوش مهرهای مجموعه نیری انجام گرفته‌است. بااینکه هیچ منبع مستند هم‌زمان، درمورد معانی مرتبط با نقوش روی مهرها مدرکی ارائه نمی‌کند، اما جنبه‌ی اعتقادی و معانی دینی و اسطوره‌ای اکثر نقوش حیوانی کاملاً روشن و آشکار است.

کلیدواژه‌ها: مهرهای ساسانی - نقوش حیوانی - اعتقادات مذهبی - اساطیر ساسانی - دین ساسانی

فهرست مطالب

فصل اول کلیات تحقیق.....	Error! Bookmark not defined.
۱-۱ بیان مسأله.....	۲
۲-۱ اهمیت و ضرورت پژوهش.....	۳
۳-۱ اهداف پژوهش.....	۳
۴-۱ فرضیات پژوهش.....	۳
۵-۱ روش پژوهش.....	۴
۱-۵-۱ روش پژوهش از نظر هدف.....	۴
۲-۵-۱ گردآوری داده‌ها.....	۴
۳-۵-۱ روش تجزیه و تحلیل.....	۴
۴-۵-۱ قلمرو زمانی و مکانی پژوهش.....	۴
فصل دوم شناخت ساسانیان.....	۵
۱-۲ پیدایش ساسانیان.....	۶
۲-۲ دین در دوره ساسانی.....	9
۱-۲-۲ زرتشتی‌گری.....	10
۳-۲ اسطوره.....	17
۱-۳-۲ اسطوره‌ی آفرینش زردشتی.....	۲۰
۴-۲ معانی جانوران در دین و اسطوره‌های زردشتی.....	22
۱-۴-۲ چهارپایان.....	۲۲
۲-۴-۲ پرندگان.....	33
۳-۴-۲ پرندگان آبی.....	۳۸

38	..... ماهی ۴-۴-۲
۳۹	..... جانوران سطورهای ۵-۴-۲
41	..... حوزه کاربرد نقش حیوانی در هنر ساسانی
41	..... نقش حیوانی بر روی مهرهای ساسانی ۱-۵-۲
۴۱	..... نقش حیوانی در دیگر هنرهای دوره ساسانی ۲-۵-۳
۴۸	..... فصل سوم شناخت مهرهای دوره ساسانی
۴۱	..... ۱-۳ پیشینه مهر:
۴۱	..... ۲-۳ پیشینه مطالعات بر روی مهرهای دوره ساسانی
۵۱	..... ۳-۳ شناخت مهرهای ساسانی
۵۲	..... ۴-۳ جایگاه مهر در زمان ساسانیان
۵۴	..... ۱-۴-۳ جایگاه مهر از نظر اداری
۵۵	..... ۲-۴-۳ جایگاه مهر از نظر اقتصادی - بازرگانی
۵۷	..... ۳-۴-۳ گل مهر (بولایی Bullae)
۵۹	..... ۴-۴-۳ شواهد ادبی درباره مهرهای ساسانی
۶۳	..... ۵-۳ جنس مهرها:
۶۶	..... ۱-۵-۳ باقوت
۶۷	..... ۲-۵-۳ الماس
۶۷	..... ۳-۵-۳ زهرمهره
۶۷	..... ۴-۵-۳ لعل بدخشان
۶۸	..... ۵-۵-۳ فیروزه
۶۸	..... ۶-۳ شکل مهرها:
۷۱	..... ۷-۳ اهمیت مطالعه نقوش مهرهای ساسانی

۷۳	۸-۳ موضوعات حکاکي شده بر روی مهرها:
۷۳	۱-۸-۳ نقش مرد
۷۴	۲-۸-۳ نقش زن
۷۵	۳-۸-۳ نقش زن و مرد در کنار هم
۷۵	۴-۸-۳ نقش دست
۷۶	۵-۸-۳ موضوعات حیوانی
۷۸	۶-۸-۳ پرندگان
۷۸	۷-۸-۳ نقوش پیروزی
۷۹	۸-۸-۳ نقشمایه محبوب گاو با سر انسان (لاماسو):
۸۰	۹-۸-۳ نشانها
۸۱	۱۰-۸-۳ صلیب
۸۱	۱۱-۸-۳ نقوش متداول دیگر
۸۲	۹-۳ خطوط روی مهرها
۸۲	۱۰-۳ تاریخگذاری مهرهای ساسانی
۸۷	۱۱-۳ شیوه هنری حکاکي مهرها
۸۷	۱-۱۱-۳ نقش
۸۸	۲-۱۱-۳ مهر
۹۰	فصل چهارم شناخت مهرهای مجموعه نیری
۹۰	۱-۴ مختصری در مورد مجموعه نیری
۹۰	۱-۱-۴ پیشینه مطالعات بر روی مهرهای مجموعه نیری
۹۱	۲-۴ روش طبقه‌بندی مهرهای ساسانی
۹۳	۳-۴ کاتالوگ
۱۷۸	فصل پنجم بررسی نقوش حیوانی مهرهای مجموعه نیری

- ۱-۵ بررسی نقوش ۱۷۸
- ۱-۵-۱ گاوکوهاندار ۱۷۸
- ۱-۵-۲ اسب ۱۸۳
- ۱-۵-۳ اسبهای بالدار ۱۸۸
- ۱-۵-۴ شیر ۱۸۹
- ۱-۵-۵ گوزن ۱۹۴
- ۱-۵-۶ میمون ۱۹۷
- ۱-۵-۷ آهو ۱۹۸
- ۱-۵-۸ شتر ۱۹۸
- ۱-۵-۹ اردک ۲۰۰
- ۱-۵-۱۰ عقاب ۲۰۱
- ۱-۵-۱۱ عقاب در حال حمله به طعمه خود ۲۰۵
- ۱-۵-۱۲ کلاغ ۲۰۵
- ۱-۵-۱۳ خرس ۲۰۷
- ۱-۵-۱۴ موجودات افسانه‌ای ۲۰۷
- ۱-۵-۱۵ حیوانات نامعلوم ۲۰۸
- فصل ششم نتیجه‌گیری ۲۱۱
- منابع و مآخذ ۲۱۹

فهرست جدول‌ها

- ۷۰ جدول ۱-۳ اشکال مختلف مهرهای دوره‌ی ساسانی
- ۷۱ جدول ۲-۳ انواع نگین‌های مورد استفاده بر روی حلقه‌های انگشتری در دوره‌ی ساسانی
- ۲۰۹ جدول ۵-۱ طبقه‌بندی نقوش بر اساس سبک‌های برونر

فهرست نقشه ها

نقشه (۱-۲) قلمرو جغرافیایی حکومت ساسانیان

۶

فهرست عکس‌ها

- عکس ۱-۲ سکه مبرادات..... ۲۶..
- عکس ۲-۲ نقش فیل..... ۲۶..
- عکس ۳-۲ نقش قوچ بر سکه و بشقاب نقرهای..... ۲۹..
- عکس ۴-۲ نقش بز روی مهر ساسانی..... ۳۰..
- عکس ۵-۲ نقش خرگوش بر مهر ساسانی..... ۳۲..
- عکس ۶-۲ نقش گرگ بانوزاد انسان..... ۳۲..
- عکس ۷-۲ نقش عقاب و طعمه..... ۳۴..
- عکس ۸-۲ نقش خروس..... ۳۵..
- عکس ۹-۲ طرح طاووس از گل مهرهای قصر ابونصر..... ۳۶..
- عکس ۱۰-۲ نقش قرقاول..... ۳۷..
- عکس ۱۱-۲ نقش جغد..... ۳۷..
- عکس ۱۲-۲ نقش ماهی..... ۳۸..
- عکس ۱۳-۲ نقش گریفون..... ۴۰..
- عکس ۱۴-۲ بشقاب نقرهای با نقش شیر..... ۴۳..
- عکس ۱۵-۲ تکه فرشی با نقش بزکوهی..... ۴۴..
- عکس ۱۶-۲ نقش پرندگان در لباس افراد حجاری شده در تاق بستان..... ۴۵..
- فصل سوم شناخت مهرهای دوره ساسانی.....
- عکس ۱-۳ نگین انگشتری..... ۵۲..

عکس ۲-۳ گلمهر ۵۸

عکس ۳-۳ نقش نتمتنه مرد ۷۴

عکس ۳-۴ نقش دست ۷۶

عکس ۳-۵ نقش چرخشی ترکیبی از سربزکوهی و بز ۷۸

عکس ۳-۶ نقش پیروزی ۷۹

عکس ۳-۷ نقش گاو با سرانسان ۸۰

عکس ۳-۸ مهرنشان ۸۱

فصل پنجم بررسی نقوش حیوانی مهرهای مجموعه نیری ۸۱

عکس ۱-۵ بشقاب با نقش گاو وحشی ۱۷۹

عکس ۲-۵ نقش سرگاو ۱۸۰

عکس ۳-۵ نقش گاو کوهاندار ۱۸۰

عکس ۴-۵ نقش گاو کوهاندار ۱۸۲

عکس ۵-۵ نقش گاو ۱۸۳

عکس ۶-۵ نقش اسب در هنر حجاری ساسانی ۱۸۴

عکس ۷-۵ نقش اسب در هنر مهر ساسانی ۱۸۵

عکس ۸-۵ نقش اسب ۱۸۶

عکس ۹-۵ نقش اسب با دم بسته شده بر بشقاب نقرهای ۱۸۸

عکس ۱۰-۵ نقش شیرگران ۱۹۰

عکس ۱۱-۵ نقش شیر و درخت بر بشقاب نقرهای ۱۹۱

عکس ۱۲-۵ نقش شیر و درخت بر مهر ۱۹۱

- عکس ۱۳-۵ صورتک شیردرقاب گچی ۱۹۲
- عکس ۱۴-۵ نقش شیرنشسته ۱۹۳
- عکس ۱۵-۵ نقش گوزن ۱۹۵
- عکس ۱۶-۵ نقش گوزن ۱۹۵
- عکس ۱۷-۵ نقش گوزن در حجاریهای تاقبستان ۱۹۶
- عکس ۱۸-۵ نقش شتر بر ظروف نقرهای ۱۹۹
- عکس ۱۹-۵ نقش شتر ۲۰۰
- عکس ۲۰-۵ نقش اردک بر لباس در حجاری تاق بستان ۲۰۱
- عکس ۲۱-۵ نقش عقاب ۲۰۲
- عکس ۲۲-۵ عقاب گچی ۲۰۳
- عکس ۲۳-۵ نقش عقاب ۲۰۳
- عکس ۲۴-۵ قطعه گچبری با نقش عقاب ۲۰۳
- عکس ۲۵-۵ نقش کلاغ ۲۰۵
- عکس ۲۶-۶ نقش خرس ۲۰۶
- عکس ۲۷-۵ طرحی از مهر با نقش سرخرس ۲۰۷
- عکس ۲۸-۵ موجود افسانه‌ای ۲۰۸
- عکس ۲۹-۵ مهر سیلندری ۲۰۸

پیشگفتار:

تغییر پادشاهی از اشکانیان به ساسانیان فقط یک حادثه‌ی سیاسی نبود بلکه پیدایش روح جدیدی در شاهنشاهی ایران به‌شمار می‌آمد که هنرهای رایج در آن دوره را نیز تحت تأثیر قرارداد، و سبب تغییر در سبک و شیوه‌ی ارائه‌ی هنرهای مرسوم در آن دوره شد تا جایی که در برخی، پیشرفت و شکوفایی زیادی قابل مشاهده‌است. اهمیت مهرهای ساسانی در مطالعه‌ی باستان‌شناختی، هنر و تاریخ دوران ساسانی به‌عنوان اسناد اصیل و دست‌اول غیرقابل انکاراست و با مطالعه‌ی دقیق و همه‌جانبه آنها می‌توان شناخت بیشتری از ارکان تاریخی، اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و هنری به‌دست‌آورد. با وجود اهمیتی که این مدارک باستان‌شناختی در مطالعه و شناخت این دوره‌ی زمانی می‌تواند داشته‌باشد، اما به دلایلی تا مدت‌ها مهجور مانده‌بود و بررسی درخور اهمیت در مورد آنها انجام نگرفته بود. تغییر در سیاست و به‌ویژه اصلاحاتی که در زمان ساسانیان انجام‌گرفت سبب به وجود آمدن طیف وسیعی از مهرها، علاوه بر مهرهای شخصی و سلطنتی شد. استفاده از مهر رواج بیشتری یافت و تقریباً تمام اقشار جامعه را دربرگرفت.

نقوش به‌کاررفته بر روی مهرها منعکس‌کننده‌ی اعتقادات دینی، اسطوره‌ای و باورهای عامیانه گروه‌های مختلف مردم است. مطالعه مهرهای ساسانی این امکان را فراهم می‌کند تا از طریق رویکردهای باستان‌شناختی فهم شفاف‌تری از جامعه ساسانی، مزیت و چالش‌های اجتماعی و اقتصادی آن در اختیار ما قرارگیرد. همچنین باورها و اعتقادات مردم و روابط اجتماعی و اقتصادی بین آنها و جوامع دیگرشناخته‌شود.

نقوش حیوانی مهرهای ساسانی با مفهومی فراتر از ظاهرنقش، دارای معانی گسترده‌تر و مقدسی در نگاه سازندگان و استفاده‌کنندگان بودند. متقاضیان سفارش ساخت آنها را به هنرمندان حکاک می‌دادند و حکاکان نیز از قبل الگوهایی را برای ساخت در ذهن یا کارگاه خود داشتند آن‌گاه با شیوه‌ی هنری و حکاکی خاصی که در آن دوره رایج بود نقوش سفارشی را حکاکی می‌کردند. به‌نظر می‌رسد این نقوش قراردادی بودند و توسط مراجع ذیصلاحی کنترل می‌شدند.

تنوع جنس و رنگ مهرها گویای آن‌است که طیف وسیعی از سنگ‌های قیمتی و نیمه‌قیمتی بنابر توانایی مالی و موقعیت اجتماعی متقاضیان مورد استفاده قرارمی‌گرفتند. این دو عامل بر کیفیت نقوش نیز تأثیرگذاربودند. می‌توان گفت برای نقوشی با کیفیت حکاکی بالاتر هزینه‌ی بیشتری پرداخته‌می‌شد.

تحقیق در مورد مجموعه نیری به‌روش کتابخانه‌ای و بررسی تطبیقی انجام گرفت. هم‌چنین داده‌های گردآوری شده شامل هشتادوپنج عدد عکس از این مجموعه بود که شصت‌وچهار عدد از آنها را مسئولان بخش مهر و سکه و بخش عکاسی موزه ملی در اختیار نگارنده قراردادند. بررسی این عکس‌ها با روش مطالعه‌ی تطبیقی با مهرهای مجموعه‌های بزرگتری مانند موزه بریتانیا، لوور، گنز و مجموعه‌های کوچک‌تر و همچنین نقوش حیوانی دیگر حوزه‌های هنرهای دیداری دوران ساسانی مانند فلزکاری، سکه، نقوش برجسته، گچ‌بری، نقاشی و اثرمهرهای به‌دست‌آمده از محوطه‌هایی چون قصرابونصر و تخت سلیمان و تا حدودی نقوش مهرهای دوره‌های قبل از آن انجام شد.

برای رسیدن به هدف نهایی پژوهش، در فصل دوم ابتدا به طور مختصر تاریخ، هنر و دین دوره‌ی ساسانی ارائه می‌گردد تا به شناخت کلی از این دوره‌ی زمانی تقریباً چهارصدساله دست یابیم و این حکومت ایرانی را که زمانی یکی از قدرت‌های سیاسی روزگار خود بود بهتر بشناسیم و در نتیجه با شناخت دین و تاریخ ساسانیان به فهم و درک بهتری از هنر آنها و انگیزه‌ی استفاده‌کنندگان این سنگ‌های زیبا دست یابیم.

در فصل سوم به طور کلی به معرفی مهرهای ساسانی پرداخته شد و خلاصه‌ای از پیشینه مطالعاتی، کاربرد مهر و جایگاه مهر در زندگی روزمره ساسانیان مورد بررسی قرار گرفت.

با توجه به اینکه این مهرها به طور گسترده در مبادلات اقتصادی و امور اداری استفاده می‌شدند، مدارکی از شیوه‌های استفاده از مهرها ارائه می‌گردد و در ادامه برای شناخت خصوصیات فیزیکی آنها، جنس سنگ‌های مورد استفاده در ساخت مهرها، شکل و فرم و سپس به طور اجمالی در مورد نقوش به کار رفته در مهرها و تاریخ‌گذاری آنها و پژوهش‌هایی که در این زمینه انجام گرفته مطالبی از محققان دیگر آورده می‌شود.

در فصل پنجم که فصل بررسی نقوش مجموعه نیری است، مطالعه کامل نقوش و سبک‌های هنری به کار رفته در خلق آنها بر اساس سبک‌های معرفی شده توسط برونر، انجام می‌شود و در ضمن با نقوش مشابه مجموعه‌های دیگر و همچنین نقوش حیوانی به کار رفته در دیگر هنرهای هم‌زمان بررسی و مقایسه می‌گردد.

در پایان و در فصل ششم بر اساس پژوهش انجام شده و بررسی‌های صورت گرفته نتیجه کلی ارائه می‌گردد.